

בחירתו והתאמתו של שאול למלכות

השאלות העולות מבחירת שאול למלכם הראשון של ישראל

"וה' גָּלָה את אֶזְרָא שְׂמוֹאל יוֹם אֶחָד לִפְנֵי שְׂאוּל לֵאמֹר: כַּעַת מָחָר אֶשְׁלַח אֶלֶיךָ אִישׁ מֵאַרְצָה בְּנֵימִין וּמִשְׁחָתוֹ לִגְדֵיד עַל עַמִּי יִשְׂרָאֵל, וְהוֹשִׁיעַ אֶת עַמִּי מִיַּד פְּלִשְׁתִּים, כִּי רָאִיתִי אֶת עַמִּי כִּי בָאָה צַעֲקָתוֹ אֵלַי. וּשְׂמוֹאֵל רָאָה אֶת שְׂאוּל, וְהוּא עֲנָהוּ: הֲנֵה הָאִישׁ אֲשֶׁר אָמַרְתִּי אֵלֶיךָ, זֶה יַעֲצֵר בְּעַמִּי" (שְׂמוּאֵל, ט', טז-יז).

שְׂמוֹאֵל נִתְבַקֵּשׁ בִּיְדֵי הָעָם לְהַמְלִיךְ עֲלֵיהֶם מֶלֶךְ, וּשְׂאוּל נִבְחָר לְהִיטֵב מֶלֶךְ הָרִאשׁוֹן. הָעוֹבְדָה, שְׂבֻסוֹפּוֹ שֶׁל דָּבָר נִמְאָס שְׂאוּל בְּעֵינֵי ה' (שְׂמוּאֵל, ט"ו, כו; ט"ז, א), מַעֲלָה אֶת הַשְּׂאֵלָה הָאֵם בְּחִירָתוֹ הֵייתָה מִשְׁנֵה מַלְכַתְחִילָה, אִפְשָׁרוֹת שֶׁקָּשָׁה לְקַבֵּלָהּ, בְּהִתְחַשֵּׁב בְּכַךְ שֶׁה' עֲצָמוֹ יַעֲדֵךְ אוֹתוֹ לְמַלְכוּת.

אִם כֵּן, עַל מָה וְלָמָּה זָכָה שְׂאוּל לְהִיטֵב נִבְחָר ה' לְמַלְכוּת יִשְׂרָאֵל? וּמְדוּעַ, לְמִרְוֵת זֹאת, בְּסוֹפּוֹ שֶׁל דָּבָר נִמְאָס בְּעֵינֵינוּ?

כַּאֲשֶׁר בּוֹחֲנִים אֶת דְּמוּתוֹ שֶׁל שְׂאוּל עַל פִּי הַכְּתוּבִים, נִמְצָא כִּי הַצַּגְתּוֹ הָרִאשׁוֹנָה לְעֵינֵי הַקּוֹרֵא, מַעֲלָה אֶת שְׂבֻחוֹ: "בְּחֹר וְטוֹב, וְאִין אִישׁ מִבְּנֵי יִשְׂרָאֵל טוֹב מִמֶּנּוּ, מִשְׁכֻּמוֹ וּמַעֲלָה גְבוּהָ מִכָּל הָעָם"¹ (ט', ב). אֲלֵא שְׂבֻסִיפוֹר הַמְּסַע אַחַר הָאֲתוֹנוֹת הָאוֹבְדוֹת בְּפָרֶק ט', ד-כ, מוּצָג שְׂאוּל כְּדְמוּת פְּסִיבִית וְהַסְסִנִית מַעֲט; שְׂאוּל מוֹנַחָה עַל יְדֵי נַעֲרוֹ, אֲשֶׁר יוֹזֵם אֶת הַפְּגִישָׁה עִם הָרוּאָה וְתוֹרֵם לְבִיצוּעָה.

הַרְצוֹן לְעַמּוּד עַל טִיבוֹ שֶׁל שְׂאוּל וְלִהְבִּין מְדוּעַ נִבְחָר, מַחֲיִיב עֵינֵינוּ בְּשְׂמוּאֵל, ט', א-כ, שֶׁם מְתוֹאֲרֵת דְּמוּתוֹ בְּשַׁעֲהָ שֶׁנִּמְצָא רָאוּי לְמַלְכוּת. עִם זֹאת, בְּהִיטוֹת בְּחִירָה ה', עוֹלָה הַשְּׂאֵלָה, הָאֵם הוּא מִמְּלֵא אַחַר הַתְּנָאִים הַנְּדִרְשִׁים בְּתוֹרַת ה' מִמֶּלֶךְ יִשְׂרָאֵל.

השוואה בין תכונותיו של שאול לבין תכונות המלך בספר דברים

אֶת דְּרִישוֹת הַתּוֹרָה מִהַמֶּלֶךְ הַיִּשְׂרָאֵלִי הַמִּיּוֹעֵד (דְּבָרִים, י"ז, יד-כ) נִיתֵן לְהַצִּיג בְּדֶרֶךְ

הַבָּאָה:

1. שוֹם תִּשָּׂים עֲלֶיךָ מֶלֶךְ אֲשֶׁר יִבְחַר ה' אֱלֹהֶיךָ בּוֹ
2. מִקְרֵב אַחִיךָ תִּשָּׂים עֲלֶיךָ מֶלֶךְ
3. לֹא יִרְבֶּה לוֹ סוֹסִים וְלֹא יִשִּׁיב אֶת הָעָם מִצְרִימָה
4. לֹא יִרְבֶּה לוֹ נָשִׁים וְלֹא יִסוֹר לִבּוֹ
5. וְכִסֵּף וְזָהָב לֹא יִרְבֶּה לוֹ מְאֹד

¹ יֵשׁ לָשִׁים לֵב כִּי לְמִרְוֵת הַהֶעֱרָכָה הַחַיּוּבִית הַנִּשְׁמַעֵת מִפְּסוּק זֶה כִּלְפֵי שְׂאוּל, זוּהִי הֶעֱרָכָה יַחֲסִית בְּלִבְדּוֹ, מֵאַחַר וּשְׂאוּל נִמְדָד עַל פִּי הַמְּצוּי בְּאוֹתָהּ עֵת בְּבִנְיֵי-יִשְׂרָאֵל. יַחֲסִית זוֹ בּוֹלְטֵת כַּאֲשֶׁר מְשׁוּוּם אוֹתָהּ לְדָרֶךְ שְׂבֻחָה מוּצָג דּוּיָד בְּפִי שְׂמוֹאֵל - "בְּקֶשׁ ה' לוֹ אִישׁ כְּלִבְבּוֹ" (שְׂמוּאֵל, י"ג, יד), וּבְדִבְרֵי ה' - "כִּי רָאִיתִי בְּבִנְיָו לִי מֶלֶךְ" (שְׂמוּאֵל, ט"ז, א). דּוּיָד אֵינוֹ נִמְדָד בְּפְסוּקִים אֵלֶּה בְּצוּרָה יַחֲסִית, כְּפִי שֶׁנִּשְׁעָשָׂה לְגַבֵּי שְׂאוּל.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

6. וכתב לו את משנה התורה...

א. לבלתי רום לבבו מאחיו

ב. ולבלתי סור מן המצוה ימין ושמאול

אם נבחן את נתוניו של שאול על פי שמו"א, ט', א-כ, נקל לראות כיצד מתמלאים שני התנאים הראשונים (שמו"א, ט', א, טז). עיון נוסף, מעלה נקודות מגע נוספות בינו לבין דמות המלך המתוארת בספר דברים.

אחת מתכונותיו של שאול, אשר חז"ל כבר עמדו עליה מתוך הכתובים (ט', ה), היא ענוותנותו - "שואל לא זכה למלכות אלא מפני הענווה, שנאמר: 'פן יחדל אבי מן האתונות ודאג לנו' - שקל עבדו בו" (תוספתא ברכות, ד', טז). כלומר, השוויון שנקט שאול כאשר השווה עצמו לעבדו בעיני האב הדואג, באמרו "ודאג לנו", מורה על מידת הענווה שבו, העונה על דרישת התורה "לבלתי רום לבבו מאחיו".

תכונה נוספת, התואמת את דרישות התורה ממלך ישראל, מתגלה אצל שאול בפרק ט', ז, כאשר הוא יוצא לדרך שאינה ידועה מראש ולמשך זמן לא ברור, ובכיסוי אין פרוטה לשעת הדחק. לעומת זאת, נערו, אשר מיטיב ממנו, כנראה, להעריך את ערכו של הממון, נושא בכיסו כסף (ט', ח). מעובדה זו ניתן להסיק, כי הכסף, המודעות לערכו וההישענות עליו, לא היו בדרגת חשיבות גדולה אצל שאול; ובכך הוא עונה על דרישת התורה לגבי מלך ישראל - "וכסף וזהב לא ירבה לו מאד".

בדרכו אל הרואה, מתוארת פגישת שאול והנערות. חז"ל כבר עמדו על אריכות תשובתן של הנערות ואמרו כי הדבר נעשה "כדי להסתכל ביופיו של שאול" (ברכות, מח, ע"ב). י' קיל מוסיף כי "מלשון הרבים - 'ותענינה אותו ותאמרנה' - משמע שכולן דברו בערבוביה, והביאו המקראות את דברי כולן כשזו נכנסת לתוך דבריה של זו"². התלהבותן של הנערות מעידה על התרגשותן למראה שאול (ט', ב; י', כג-כד). ושואל? אין בכתובים כל רמז לכך ששואל התרשם מהתרגשותן של הנערות או הגיב על התלהבותן, אלא מיד "ויעלו העיר" (ט', יד). העדר תגובה מצדו של שאול מלמד, כי ההתלהבות שאחזה בבנות למראהו, לא עוררה בלבו רגשות דומים כלפיהן, הוא לא שעה לרצונן להתרועע עמו אפילו לשעה קצרה, אלא פנה והלך לדרכו. סביר להסיק מהתנהגותו של שאול ביחס לבנות, כי עמד במבחן של דרישת התורה ממלך ישראל - "לא ירבה לו נשים".

אחת התופעות המאפיינות את קורותיו של שאול, היא העובדה כי מצא את המלוכה דווקא בשעה שחיפש אתונות. רישומה של תופעה זו הוא כה חזק, עד כי הוצאה מהקשרה התנכ"י והפכה למושג המתאר מי שהתהפך עליו הגלגל בדרך בלתי צפויה, ובעודו עוסק בזוטות - הגיע לפסגות. מהו המסר שעובדה זו תורמת להערכת שאול, כמי שעתיד למלוך על ישראל?

אמת: לא נמצא בין התנאים לבחירת מלך ישראל בספר דברים, התייחסות כלשהי הקושרת את המלך עם אתונות, אבל באופן די מתמיה מבחינת הקרבה לנושא, נמצא שם תנאי המגביל את המלך ביחס לסוסים. קרבה זו מעוררת שאלה, אם ניתן לייחס שתי

² י' קיל, ספר שמואל, הוצ' מוסד הרב קוק, ירושלים, תשמ"א.

תופעות אלה זו לזו, ולהסיק מכך על משמעותה של העובדה ששאלו עסק בדרכו אל המלוכה דווקא בחיפוש אתונות. בר-אפרת³, המנתח את שיטתו של הסופר המקראי, מסביר, כי על מנת לרדת לחקרם של הכתובים במקרא, אין להסתפק במשמעות ההוראה היסודית של המלים, כפי שעושה לשון המדע, אלא יש להתייחס גם למשמעות הנלווית להן בהקשרן המקראי, במטען האמוצינאלי שלהן ולכל מה שמרומז לגביהן ונלמד עליהן לאורך המקרא, על פי השימוש שנעשה בהן בהזדמנויות שונות - "היחס בין ההוראה המלולית של המלה לבין ההוראה המושאלת שלה עשוי לנוע בין תחום המוחשי לתחום המופשט"⁴. בהתאם לשיטת הניתוח הספרותית-ערכית הזו, ניתן להיווכח כי הסוס והחמור במקרא מסמלים מושגים קוטביים, כאשר כלפי הראשון מתייחס המקרא בביקורתיות, וכלפי השני - באהדה. מסקנה זו מבוססת על התופעה כי מתוך 137 פעמים שבהן נזכר הסוס במקרא, כ-100 פעמים הוא מופיע כגורם הקשור באויבי ישראל ומסכן את קיומו הפיזי של העם⁵, או כמי שמאיים על ייחודו הדתי-רוחני⁶. הסוס מוצג במקרא כסמל לעצמה פיזית התלושה מאמונה בה'⁷. הוא מייצג את תרבות העמים, את "ילדי הנכרים", ומהווה סכנה מדינית ותרבותית לעם בארצו⁸.

הדוגמות הללו מאשרות כי בעיני המקרא, הסוס מסמל את הזהות הנכרית - "מוצא הסוסים... ממצרים ומקוה" (מלכ"א, י', כח). בספר דברים מוזהר המלך ש"לא ירבה לו סוסים ולא ישיב את העם מצרימה", מאחר שהערכה חיובית של הסוס בתודעת העם, תיצור מגע קרוב עם עמי נכר ותביא לידי תלות בהם ולימוד מדרכיהם.

לעומת הסוס המהווה סמל לכוח זר המסכן את עם ישראל ותרבותו, נזכר החמור במקרא כבר בסיפורי האבות, כשהוא מלווה את ההתרחשויות המשמעותיות ביותר בחיי האומה המתהווה. החמור מלווה את אברהם לעקדה (בראשית, כ"ב, ג), חמורים מורידים את בני יעקב מצרימה (שם, מ"ג, יח), חמורו של משה מוביל אותו בשליחות ה' מצרימה (שמות, ד', כ) ועוד. מאז ואילך, נזכר החמור כבהמה שיש לה חלק בחייו של הישראלי החי ומקיים עצמו במסגרת הכלכלית⁹, החברתית¹⁰, והדתית¹¹, שנועדה לו בארצו.

דמות החמור משמשת בשירה המקראית כסמל לתכונות חיוביות ולברכה (בראשית, מ"ט, יא, יד-טו; ישעיה, א', ג), וכשם שנקבע לו מקום בסיפורי ראשית האומה, כך שמור לו מקום גם לעתיד לבוא (ישעיה, ל', כד; ל"ב, כ), ואף בואו של המלך הצדיק בעתיד מובטח על ידי הנביא זכריה, כשהוא "רִכֵּב על חמור ועל עֵיֶר בן אתונות" (ט"ו, ט). החמור הנו הבהמה הלא-טהורה היחידה, שישאל נצטוו לקיים בה מצָוה, ובזאת הוא תורם להתחזקותו הרוחנית של העם ולמיצוי קשריו עם אלוהיו. מצוות השבת (שמות, כ"ג, יב), השבת אבדה

³ ש' בר-אפרת, העיצוב האמנותי של הסיפור במקרא, ספריית הפועלים, 1979, עמ' 11-13, 113.

⁴ בר-אפרת, שם, עמ' 20.

⁵ למשל: שמות, ט"ו, א, כא; ירמיה, ו', כג; ח', טז.

⁶ למשל: ישעיה, ב', ז.

⁷ למשל: ישעיה, ל', טז; ל"א, א.

⁸ למשל: בראשית, מ"ט, יז; דברים, כ', א; שופטים, ה', כב; מלכ"א, כ', כ; זכריה, י"ב, ד, תהלים, כ', ח.

⁹ שופטים, ו', ד; י"ט, כ; שמו"א, ח', טז; כ"ה, כ; ישעיה, ל"ב, כ.

¹⁰ שופטים, ה', י; ד', י"ב, יד.

¹¹ דברים, כ"ב, ד; שמות, י"ג, יג.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

(שם, כ"ג, ד), ועזרה במשא (שם, שם, ה) מתייחסות במפורש לחמור. מצווה ראשונה הקשורה בחמור ניתנה לבני ישראל בעודם במצרים - "כל פטר חמור תפדה בַּשָּׂה" (שם, י"ג, יג). ניתן לסכם, כי קיים ניהוד עקבי ועקרוני בין הערכים הקשורים בדמותו של החמור במקרא, לבין הערכים הקשורים בסוס. בעוד הראשון מסמל את השתרשותו של העם בארצו וצמיחתו בה תוך שמירה על מורשת אבות עד לגאולה האחרונה, מסמל השני ערך המסכן את קיומו הפיזי וייחודו הרוחני של העם. על כן נראה, כי בהתחשב במשמעות הערכית הנלווית לחמור ולסוס בתפיסת המקרא, ניתן לראות בפעולת חיפוש האתונות של שאול, פעילות הנוגדת את השאיפה לריבוי סוסים, שמלך ישראל הוזהר מפניה.

הפגמים באישיותו של שאול

עד כה נמצא, כי שאול עמד בהצלחה בששה תנאים מתוך השבעה שדרשה התורה ממלך ישראל. לעומת זאת, לגבי התנאי השביעי, שהוא נאמנות למצוות ה' - "לבלתי סור מן המצוה ימין ושמאל" - שאול לא נתנסה בו, ואין ראייה אודות התאמתו בנושא זה. ואמנם כישלון שאול במבחן נאמנות לדבר ה', הוא אשר גרם לכך שסר חנו בעיני ה' (שמו"א, י"ג, יג-יד; ט"ו, י-יא). פגם זה, אשר עתיד להתגלות אצל שאול בתקופת מלכותו, מסביר את חוסר השלמות בהתאמתו של שאול לדמות המלך שבספר דברים, ואת ההערכה היחסית שבה הוצג לראשונה - "אין איש מבני ישראל טוב ממנו"¹².

נוסף לספק אודות נאמנות לדבר ה', קיים בכתובים רמז המעיד כי לפני שיוכשר שאול למלוכה, יש צורך לערוך תיקון באישיותו. עובדה זו נרמזת בהבטחתו של שמואל "ונהפכת לאיש אחר" (י, ו). סביר להניח, כי הצורך לשנות אישיותו של אדם קיים רק כאשר השינוי מביא לשיפור. מכאן ניתן להסיק, כי בשעה שנבחר, חסרו לשאול, לפחות בצורה חלקית, תכונות הנדרשות לביצוע ייעודו המלכותי.

מהם החסרונות שאותם יש לתקן באישיותו של שאול? העובדה שמידת נאמנותו לדבר ה' עדיין לא הועמדה במבחן, אין בה להעיד בשלב זה על חסרונה אצל שאול. יתר על כן: טיבה של מידה זו, שהיא תלויה בבחירה עצמית של האדם, המתחדשת ונבחנת לגבי כל מקרה לגופו, ומתקיים בה "הכול בידי שמיים חוץ מיראת שמיים". על כן, אין זה סביר שהנביא מבקש להעניק לשאול מידה זו על מנת להבטיח את קיומה אצלו. אם כך, יש לבקש תופעות אחרות המחייבות שינוי באישיותו של שאול.

חשיפת חסרונותיו של שאול, תיעשה בדרך דומה לזו שבה אותרו מעלותיו. כלומר, תוך קריאה צמודה של הטקסט והבחנה במשמעויות החבויות בו לגבי אישיותו, כאשר הגילויים החיצוניים של התנהגותו משמשים כאמצעים לעיצוב דמותו - "שכן דבריו של האדם משקפים לא רק מה שקיים בתוך לבו, אלא לעתים קרובות הם מותאמים גם לאופי"¹³.

עיון חוזר בטקסט מעורר שאלה בקשר למידת הענווה, אשר הוכיחה את התאמת שאול לדרישת ספר דברים - "לבלתי רום לבבו מאחיו". מידה זו, שעה שאינה מאוזנת באמצעות שיקולים מעשיים, עשויה להיות לרועץ למלך, אשר יראה עצמו שווה לזולתו וימעט מסמכותו במקום ובזמן שהיא נדרשת. כדברי שמואל - "הלוא אם קטן אתה בעיניך, ראש

¹² ראה לעיל, הערה 1

¹³ בר-אפרת, שם, עמ' 89.

שבטי ישראל אתה, וימשחך ה' למלך על ישראל" (שמו"א, ט"ו, יז). השוויון המוחלט שבו נהג שאול כלפי נערו אינו מצב רצוי אצל מי שחייב להכיר בערך מעמדו כדי לשלוט בזולתו. יש, אם כך, לאזן את תכונת הענווה בנפשו של שאול, כדי שתכלול, מצד אחד, רגש אחווה לעמו - לקיים את "לבלתי רום לבבו מאֶחָיו", ומצד שני, לא תפגום בכושרו לממש את סמכותו הנובעת מהכרת מעמדו המיוחד ומאחריותו - "ראש שבטי ישראל אתה!"

תופעה נוספת אשר עלולה להכשיל את שאול בתפקידו כמלך, מתגלה בעובדה שהיסס מלבקש את עצת הרוֹאָה כשלא היה בידי מתת מתאימה - "והנה נלך, ומה נביא לאיש, כי הלחם אזל מִפְּלִינוּ, ותשורה אין להביא לאיש האלהים, מה אתנו?" (ט', ז). אילו ביסס שאול את דבריו על ידיעה מוקדמת כי הרוֹאָה דורש תשלום ממבקשי עצתו, ניתן היה לייחס את תגובתו לראייה מפוכחת של המציאות, בחינת "איזהו חכם? הרואה את הנולד". אבל מדברי שמואל (י"ב, ג) ומתשובת העם אליו "לא לקחת מיד איש מאומה" (י"ב, ד) ניתן ללמוד כי אין להיסוסיו של שאול כל קשר למציאות. על כן, אין לייחס את היסוסיו של שאול לגישה מעשית הנובעת מהכרת הצרכים האמתיים, אלא למעצורים הקיימים באישיותו והמעכבים אותו מלספק את צרכיו באמצעות סיוע של זולתו ללא תמורה מתאימה. תכונה כזו עשויה להוות מכשול לכושר הפעולה של מלך, החייב לדאוג לסיפוק צרכיו ולביצוע החלטותיו בידי נתיניו.

תופעה נוספת הדרושת תיקון באישיותו של שאול, מתגלה בפגישתו עם שמואל בשער העיר (ט', יח). תושבי העיר השתתפו בזבח (ט', יג), ויש להניח כי לפחות חלקם נכח בפגישה בשער העיר בדרכם אל הבמה. כמו כן, מסיפור בואו של שמואל לבית לחם (שמו"א, ט"ז, ד), הכולל תיאור פגישתו עם זקני העיר הנזעקים לקראתו, סביר להניח כי שמואל לא פסע הפעם לבדו אל עבר הבמה. אם נזכור כי שמואל בלט בצורתו החיצונית בשל שערו הארוך אשר לא עלה עליו מורה, ובשל מעילו האופייני (שמו"א, כ"ח, יד), יש לשער כי אדם בעל טביעת עין, היה מבחין במעמדו המיוחד של שמואל בקרב עדתו. למרות זאת, פנה שאול דווקא אליו בשאלה שאותה ניתן להפנות לכל ילד מילדי העיר: "אי זה בית הרואה?". עובדה זו מצביעה על ליקוי בכושר ההבחנה של שאול, שלא השכיל להתבונן, להתרשם ולהסיק מסקנות ממראה עיניו, ולא עמד על טיבן של הבריות אשר איתן בא במגע. תופעה כזו פוגמת בכושרו של מלך, שגורל מלכותו תלוי בהערכת מצבים ואנשים לצורך שליטה עליהם.

עד כאן נמנו בשאול שלוש מגבלות העשויות להוות מכשול לכושר הביצוע של המלך בתפקידו. יש לשקול את האפשרות כי אלו הם הפגמים שאותם מבקש שמואל לתקן באישיותו של שאול לפני שיוכשר למלוכה (י', ו-ז).

ניתן לאמת את המסקנה, אודות חסרונות באישיותו של שאול, באמצעות תגובתם של "כל יודעו מאתמול שלשם" למראה התנבאותו (י', יא). תגובה זו, שיש בה נימה של זלזול, מובנת רק אם ידעו בו שאינו מן המצוינים לטובה שבעם. דוגמה נוספת לזלזול שנהגו בו יודעיו, קיימת בדברי "בני הבליעל" ש"אמרו: מה ישענו זה, ויבֹּהוּ" (י', כז). התנערות כזו מן המלך הנבחר אינה מובנת אצל אנשים שהיו להוטים להמליך עליהם מלך. ברור, כי הסיבה לכך אינה קשורה במראהו החיצוני שהיה מרשים ביותר (ט', ב; י', כג-כד). תגובה כזו מובנת רק אם היא משקפת את דעתם של אנשים אשר הכירוהו מכבר, עד כי גם בחירתו

למלך בידי שמואל על פי ה', לא היה בה לתקן את התרשמותם הקודמת. גם 'החיל' אשר נלוו לשאול ותמכו בו לאחר בחירתו, עשו זאת, על פי עדות הכתובים, לא מתוך התלהבות מאישיותו, אלא מתוך ש"נגע אלהים בלבם" (י', כו), כלומר, קיבלו עליהם את החלטת ה'.

השליבים השונים בהפיכתו של שאול ל"איש אחר"

עתה, משנתברר כי אישיותו של שאול דורשת תיקון, ושמואל מבטיחו כי השינוי שיחול בו יכשירו למלוכה (י', ו-ז), יש לעקוב אחר הדרך שבה מתבצע שינוי זה.

פסוק ו בפרק י' תולה את המהפך באישיותו של שאול בחוויית ההתנבאות בגבעת האלוהים - "וצלחה עליך רוח אלהים והתנבית עמם ונהפכת לאיש אחר". אבל הפסוק הבא (י', ז), מציג את שלושת האותות כתנאי להתאמת שאול למלוכה: "והיה כי תבאנה (תבאנה קרי) האותות האלה לך, עשה לך אשר תמצא ידך, כי האלהים עמך". אם כך, שני פסוקים אלה (י', ו-ז) מציגים, לכאורה, תנאים שונים למהפך שיחול באישיותו של שאול. ניתן לפתור סתירה זו, אם רואים את ההתנבאות בפסוק ו כנקודת סיום של תהליך המתרחש במהלך שלושת האותות, כאשר פסוק ז, מסכם את התהליך כולו. למעשה, כל אחד מן האותות ששאול עתיד להתנסות בהם, יתרום את חלקו לשינוי באישיותו, בעוד האות השלישי מסיים את התהליך, ורק אז יהפך שאול ל"איש אחר", ומובטח לו כי כל אשר יעשה יצליח בידו.

כיצד עשויים האותות לשרת משימה זו? אחת האפשרויות היא, שאין לאותות חלק פעיל בשינוי שיחול בשאול, והם נועדו רק לציין שלבים שונים בתהליך הפיכתו ל"איש אחר". השינויים עצמם נעשים בכוח עליון, ואין קשר בין התנסותו האישית של שאול באירועי האותות לבין השינוי שיחול בו. אפשרות אחרת היא, כי האותות והחוויית הקשורות בהם תורמים בצורה פעילה לשינויים באישיותו של שאול.

ניתן לדייק כאן מן הכתוב "וְנִהְפַּכְתָּ לְאִישׁ אַחֵר" (י', ו). הפועל 'נהפך' (שורש הפ"ך בבניין נפעל) מציין בדרך-כלל אקטיביות מצדו של נושא המשפט. כמו "ואיך נִהְפַּכְתָּ לִי סוּרִי הגפן נכריה" (ירמיה, ב', כא), או "והעם... נִהְפַּךְ אֶל הַרְדוּף" (יהושע, ח', כ) ועוד. אין במקרא דוגמה לשימוש בהטיית נפעל של השורש 'הפך' לתיאור מצב שבו ה'נהפך' הוא מושא פסיבי לפעולה שמקורה חיצוני לו, כמו שנעשה למשל, בהטיית השורש 'הפך' בבנין קל בשמו"א, י', ט - "ויהפך לו אלהים לב אחר", שם ברור כי שאול שימש מושא פסיבי לפעולה נסית.

מה בין 'הפיכת לבו' של שאול (י', ט) לבין 'הפיכת אישיותו' (י', ו)? ברור ששתי תמורות אלו אצל שאול, אינן חופפות זו לזו; בעוד שהראשונה התרחשה "כהפנתו שכמו ללכת מעם שמואל", חלה השנייה רק עם סיום האותות. המשמעות השונה שיש לכל אחת מן התמורות הללו קשורה בהבדל המשתמע מהשימוש במלים 'לבו' ו'איש', כשהן מתייחסות להגדרת מהותו של האדם במקרא.

השם 'איש' הבא במקרא בצירופים לשוניים כמו 'איש זרוע' (איוב, כ"ב, ח), 'איש רעים' (משלי, י"ח, כד), 'איש שִׁפְתַיִם' (איוב, י"א, ב), משמש לתיאור אופי קשריו החיצוניים של האדם עם סביבתו. בשפת ימינו, נגדיר זאת כ'אישיותו' של האדם, המבטאת את מהות הקשר שנוצר בינו לבין העולם החיצוני - "אישיותו של אדם מתגלית בהופעתו, בשיחתו, בהתנהגותו בחברה וכד"ו¹⁴. החסרונות שנמנו בשאול - השוואת עצמו

¹⁴ הגדרת הערך 'אישיות' על פי: א' אבן שושן, המילון החדש, הוצ' קרית-ספר, ירושלים, תשל"ט.

לנערו בעיני אביו, ההימנעות מקבלת עזרת שמואל ללא תמורה, וחוסר הערנות כלפי ייחודו של שמואל בקהל - הנם תגובות המעידות על חוסר הערכה נכונה של המציאות. תיקון פגמים אלה חייב לבוא באמצעות שינוי ביחסו של שאול למציאות הסובבת אותו, שינוי המעיד על שינוי באישיות, ובלשון התנ"ך: "ונהפכת לאיש אחר".

לעומת זאת, לבו של אדם, על פי מושגי המקרא, הוא הגורם האחראי ליסודות הרוחניים הפנימיים המדריכים את האדם. הלב מעריך את המציאות הנקלטת על-ידי חושי האדם ומעניק לה משמעות. הוא משמש למעשה כלי העיכול הרוחני של האדם. הצירוף 'לוח הלב' מיטיב לתאר בדרך ציורית את תפקידו של הלב כלוח שעליו נרשמים אותות המציאות. השימוש שעושה התנ"ך בצירופים השונים של המושג 'לב', בא לתאר את יחסם הפנימי של אנשים שונים כלפי העולם החיצוני. 'לב אבן' (יחזקאל, ה', כג), 'לב חכם' (מלכ"א, ג', יב), 'לב טהור' (תהלים, נ"א, יב), הם ביטויים המצביעים על הדרך שבה משתקפת המציאות בפנימיותו של האדם. לבו של האדם מהווה למעשה נקודת עימות ראשונה בינו לבין המציאות. הוא המקנה לה משמעות, והתרשמותו מפלסת דרך לתגובה ועשייה, המבטאים את אישיותו של האדם.

לא פעם מובע במקרא הרעיון כי תכונת הלב, אשר על פיה האדם קולט את המציאות, כפוייה על האדם בידי האל, בטובתו או שלא בטובתו: "נתתי לך לב חכם ונבון" (מלכ"א, ג', יב), "ואני אקשה את לב פרעה" (שמות, ז', ג), "השמן לב העם הזה" (ישעיה, ו', י). מכאן שיש להתייחס ללב של האדם, על-פי השימוש שעושה בו המקרא, כאל גורם האחראי לקליטת המציאות אצל האדם, ואופיו של לב זה, נגזר לעתים על ידי התערבות חיצונית של האלוהים. מובן אם כך, כי השפעת הסביבה על האדם אינה תלויה באופן בלעדי במציאות עצמה, אלא בעיקר בדרך שבה האדם קולט אותה אל קרבו בעזרת לבו. עובדה זו נכונה גם לגבי שאול, אשר תגובותיו כלפי המציאות עד כה, לא נגזרו ישירות מטיבה של זו, כפי שניתן להיווכח משלוש המגבלות שנמנו בו.

כדי שיוכל שאול להתגבר על מגבלותיו, ולקלוט נכון יותר את אופייה של המציאות הסובבת אותו, הוא חייב לעבור תיקון באותו איבר האחראי על קליטה נכונה של המציאות הזו, והוא 'לבו'. גם הפעם, כמו בפעמים רבות אחרות, נעשה שינוי זה שלא בשליטתו של מושא הפעולה, אלא על ידי האל, ועל כן "והיה כהפנתו שכמו ללכת מעם שמואל ויהפך לו אלהים לב אחר" (י', ט). באמצעות לב בעל כושר קליטה רגיש, שאול מסוגל מכאן ואילך לשכלל את הכרתו, תגובותיו ופעולותיו, ולקיים "ונהפכת לאיש אחר", שהיא פעולה הנעשית בכוחו העצמי ובהשתתפותו הפעילה.

תרומתם של האותות לשינויים החלים באישיותו של שאול

על פי פסוק ז בפרק י' תורמים שלושת האותות לשכלול כושרו של שאול. כדי לברר מה היה כוחם של האותות לפעול כפי שפעלו, יש לעמוד תחילה על משמעות המושג 'אותות'. פרשנים שונים¹⁵ מייחסים לאותות משמעות של מופתים, הבאים להדגים ולאשר

¹⁵ למשל, רש"י, אברבנאל, קיל ועוד.

לשאלו, כי נבואת שמואל אודות המלוכה עתידה להתקיים במלואה. אלא שפירוש כזה מתעלם מדברי שמואל בדבר השפעתם על אישיותו של שאול (י', ו-ז).

משמעות אחרת למושג 'אותות', מתקבלת אם נתייחס לקשר בינו ובין השורש את"י, שמשמעו 'בא' (כמו 'אתא' בארמית). ריבוי השם הנגזר משורש זה הוא 'אותיות' (=אותות¹⁶). ביטוי זה מופיע במקרא במקומות אחדים, בדרך-כלל בצורת 'אותיות' (ישעיה, מ"א, כג; מ"ד, כג; מ"ה, יא), וגם בצורת 'אותות' (תהלים, ע"ד, ט), ומשמעם הוא - הדברים הבאים, ההתרחשויות, האירועים. הענקת פירוש כזה ל'אותות' מתאימה לתפקידם בסיפורו של שאול: שמואל מציג לפני שאול שרשרת אירועים שהוא עתיד להתנסות בהם בדרכו לביתו, ואשר עתידים להשפיע על אישיותו מעתה ואילך. נותר, אם כך, רק לברר במה גדול כוחם של אותות-אירועים אלה, לתקן את הפגמים שנמנו בשאלו.

כיצד משפיעים האותות על אישיותו של שאול?

שורשם של החסרונות שנמנו בשאלו נעוץ בחוסר ערנות מספקת למציאות הסובבת אותו. האחריות לליקוי זה מוטלת על לבו, הממונה, בהתאם לתפיסת המקרא, על קליטת פרטי המציאות אצל האדם.

תיקון באישיותו של שאול מחייב, אם כן, הענקת כושר קליטה עירני יותר, שיאפשר לו לקלוט את פרטי המציאות בצורה ברורה, על מנת להסיק מתוכה מסקנות ריאליסטיות. מבחן ההצלחה של תיקון כזה באישיותו של שאול יהיה בהתמודדות חוזרת עם ניסיונות שבעבר הוכיחו את מגבלותיו. בניגוד למצבו במסע לחיפוש האתונות, מצויד הפעם שאול ב'לב אחר', המיטיב לקלוט ולהעריך עובדות, בצורה המאפשרת לו להפיק לקחים על עצמו, זולתו וסביבתו, וליישב בהכרתו את המציאות על מכוּנה. תפקיד האותות הוא לספק לו הזדמנויות לבחון את השפעת ה'לב החדש' במצבים הדומים לאלו שהוכיחו את חסרונותיו בעבר.

בפגישה הראשונה מיטיב שאול לשמוע בעזרת 'הלב החדש', את דברי האנשים - "הנה נטש אביך... ודאג ל**כס** לאמר: מה אעשה **לבני**?" (י', ב). אברבנאל מדגיש את ההבדל שבין דברי שאול לנערו בפרק ט', ה, לבין מה ששומעות אוזניו עתה מפי האנשים "הנה דואג ל**כס**, רוצה לאמר לשאול ולנערו, אבל ה**כאב** עצמו, לא היה על הנער, כי אם על שאול, וזהו לאמר: מה אעשה **לבני**? כי עם היותו דואג על שניהם, היה צועק על בנו". יש בהצגה כזו של דאגת האב, לספק איזון בין הדרישה להשוות בין הבריות במקום שצריך, במסגרת דאגה אנושית - "ודאג ל**כס**", לבין ההעדפה הקיימת לגבי מי שמעמדו יוצר יחס מיוחד כלפיו - "שהיה צועק לבדו על בנו - מה אעשה לבני?"

בפגישה השנייה מעניקים האנשים לשאול מלחָמָם, והוא **לוקח** מידם, מבלי להסס או לתת תמורה כלשהי. כך מתגבר שאול על המעצור השני אשר בעבר מנע ממנו לקבל טובת הנאה מזולתו. העובדה ששאול קיבל מידי האנשים לחם, ולא יין או גדיים שהיו ברשותם, עשויה להיות בעלת ערך סמלי. קודם אמר שאול: "הלחם אזל מְפְלִינוּ" (ט', ז), ולקייחת הלחם משקפת את העובדה שמעתה הוא מסוגל לספק את מחסורו באמצעות זולתו ללא היסוס.

¹⁶ נ"ה טור-סיני, 'אותות במקרא ובמכתבי לכיש', תרביץ כ, תש"ט, עמ' 49-57.

בפגישה השלישית שאול מתנבא. הנביא משול ליצופה' (יחזקאל, ג', יז), ומכונה 'גלוי עינים' (במדבר, כ"ד, ד), ובעניינינו הוא מכונה 'רואה' (ט', ט). זאת מחמת שהנביא ניחן בחוש התבוננות לעומקה של המציאות, ומסוגל להפיק ממנה מסקנות גם כאשר הן נסתרות מעיני זולתו. חוויית ההתנבאות מעמיקה את כושר התבוננותו של שאול, ומתקנת בכך את הליקוי אשר הכשילו בעבר, בפנייתו אל שמואל בשער העיר.

בעקבות שלוש הפגישות הללו משתחרר שאול ממגבלותיו, ומכאן ואילך יכול הרואה להבטיחו - "עשה לך אשר תמצא ידך, כי האלהים עמך" (י', ז). בסיפור המלכתו של שאול במצפה, מתואר כיצד באים לידי מימוש הכישורים שהוענקו לו באמצעות האותות. כאשר בני הבליעל נמנעו מלהביא לו מנחה, נאמר על שאול "ויהי כמחריש" (י', כז). כלומר, שאול עושה שימוש בחוש ההתבוננות החדה שזכה בו, והוא ער להתנהגותם של הסובבים אותו. עם זאת, חוסר תגובתו לזלזול שנוהגים בו בני הבליעל, אינו תוצאה של אדישות, מאחר שנאמר עליו "ויהי כמחריש"; כי הדימוי מסבירה כי לא היה אדיש לכך, אלא רק העמיד פנים כמי שאינו שם לב. עובדה זו משקפת את השינוי שנעשה בתודעת השוויון המוחלט שפעמה בו בעבר, ומעתה הוא מודע לערך מעמדו החדש, וסבור כי אמנם מגיעה לו מנחה, אשר אותה קיבל מידיהם של אלה שהגישוה לו. לקיחה זו מוכיחה את ביטול ההסתייגות שחש בעבר מלקבל טובת הנאה מזולתו.

לסיכום נראה, כי ניתן להסביר את הסיבה לבחירתו של שאול ואת התאמתו למלוכה מתוך עיון בקורותיו מאז הוצג לראשונה כ"בחור וטוב" (ט', ב) ועד שהפך ל"איש אחר" (י', ו). על רקע זה ניתן גם להסביר את הגורם שהביא לבסוף למאיסתו בעיני ה', והוא אי עמידה בדרישה שהתורה מעמידה בפני המלך: "לבלתי סור מן המצוה ימין ושמאל" (דברים, י"ז, כ). אין ללמוד מכשלונו של שאול על חוסר התאמה מלכתחילה, שהרי טיבה של דרישה זו, שהיא נבחנת מדי פעם מחדש.